

अनुसूचि: १

मानव अधिकार सम्बन्धी संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा मिति २०६८ आषाढ २७ गते निर्णय गरी सर्वसाधारणको जानकारीका लागि प्रकाशित ।

मानव अधिकार सम्बन्धी संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको निर्णय:

मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ अनुसार स्वतन्त्र र स्वायत्त निकायका रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना २०५७ जेठ १३ गते भएको हो । यसलाई नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग १५ मा संवैधानिक आयोगको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ र सो संविधानको धारा १३२ ले आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । यसका अतिरिक्त, नेपाल सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी) बीच २०६३ मंसिर ५ गते सम्पन्न विस्तृत शान्ती सम्झौताको दफा ९.४ मा मानव अधिकार सम्बन्धी कार्यहरूको अनुगमन गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई जिम्मेवारी दिइएको कुरा अवगतै छ ।

नेपालको इतिहासमा सशस्त्र द्वन्द्वकाल (२०५२-२०६३) सबैभन्दा संवेदनशील र पीडादायक रहेको छ । उक्त अवधिमा करिब १६, ७१९ मानिस मारिएको, करिब ३,३४७ मानिस बेपत्ता भएको भनी आयोगमा उजुरी प्राप्त भएकोमा ८३५ को अवस्था अझै अज्ञात रहेको छ । करिब ८० हजार मानिसहरू आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएको, ९६४ मानिसले यातना पाएको हजारौंको घर जग्गा र सम्पत्ति कब्जा भएको अवस्था विद्यमान छ ।

द्वन्द्वसम्बन्धी उल्लिखित तथ्यांकले नेपालको मानव अधिकार अवस्थाको विकराल स्वरूपलाई प्रस्तुत गर्दछ । यस्तो अवस्थालाई सम्बोधन गर्न द्वन्द्वरत पक्षहरू (नेपाल सरकार र तत्कालिन नेकपा माओवादी) बीच विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको थियो । संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थापन गर्न भएको विस्तृत शान्ती सम्झौता र त्यसलाई समेत समाहित गरेर बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३३ (ध) मा उल्लेखित सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता आयोग गठन गर्ने प्रावधानहरू निकै महत्वपूर्ण विषयवस्तु हुन् भन्ने कुरा विदितै छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा मानव अधिकार उल्लंघन भएको भनी द्वन्द्वको अवधिमा र त्यसपछि समेत राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा उजुरी परेका छन् । त्यस्ता उजुरीहरूको अनुसन्धान गर्न आयोगले स्थलगत अनुगमन, पीडित वा तिनका आफन्तहरू, प्रत्यक्षदर्शी, अभियुक्त, विषयविज्ञ, सरकारी अधिकारी लगायतका सरोकारवालाहरूसँग भेट्ने, बयान वा अन्तर्वार्ताहरू लिने, स्थलगत अध्ययन गरी प्रमाण संकलन गर्ने, शवोत्खनन् गर्ने समेतका कार्यहरू गरी अनुसन्धान गर्दै आएको छ । अनुसन्धान सम्पन्न भएपछि आयोगले संवैधानिक दायित्व अनुसार नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने, अनुसन्धान गरी पीडितका लागि राहत, क्षतिपूर्ति र पीडकलाई कानूनी कारवाही गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने गरेको छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको ११ औं वार्षिकोत्सवका अवसरमा गत जेठ १३ गते सम्माननिय प्रधानमन्त्री स्वयं उपस्थित भई वर्तमान सरकारले आयोगका सिफारिसहरु कार्यान्वयनमा गरेको प्रगति र आयोगलाई मानव अधिकारको संरक्षण, प्रबर्द्धन र परिपालनको कार्यमा पूर्ण सहयोग प्रदान गर्न नेपाल सरकारका तर्फबाट गरेको प्रतिबद्धताबाट आयोग उत्साहित भएको छ । तर द्वन्द्वकाल वा त्यसपछि मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका विषयमा राज्यका निकायद्वारा कतिपय उजुरीहरु दर्ता नै नगरेको, दर्ता भएका मुद्दाहरुलाई सरकारले विभिन्न समयमा फिर्ता लिने क्रम बढेको, आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनमा ढिलासुस्ती भएको, मानव अधिकार उल्लंघनका दोषी किटान गरिएका व्यक्तिलाई कारवाही नभएको एवं कतिपयको पदोन्नती समेत भएको अवस्थाले मानव अधिकार उल्लंघनलाई प्रोत्साहित गर्नाका साथै दण्डहीनतालाई संस्थागत गर्दै लगेको देखिन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आयोगमा दर्ता भएका मानव अधिकार उल्लंघन सम्बन्धी उजुरीहरु उपर आयोगले जारी राखेको अनुसन्धान प्रक्रियालाई प्रभावित पार्न वा आयोगलाई संविधानले दिएको अधिकार प्रयोगमा सहयोग नगर्ने प्रकृतिका नेपाल सरकार र मातहतका विभिन्न निकायले गरेका पत्राचारको सिलसिलामा आयोगको कार्यादेशको अर्थ र परिभाषा स्पष्ट पार्ने आशयका विवरणहरु पठाउन थालेका छन् । यस्ता प्रकृतिका पत्राचार वा अनुरोधप्रति आयोगको गम्भीर ध्यानाकर्षण भएको छ र आयोग ती कुराहरुलाई स्पष्ट पार्न चाहन्छ । उल्लिखित पत्रहरुमा उल्लेख भए बमोजिमको व्यहोराबाट यस आयोगको अधिकार प्रचलन गर्ने कुरामा निम्न तथ्यबाट हस्तक्षेप भएको व्यहोरा ध्यानाकर्षण गराइन्छ ।

- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३२ ले दिएको अधिकारको प्रयोग र कार्यान्वयनमा हस्तक्षेप हुने ।
- संविधानको धारा १६३ (३) मा उल्लेख भएबमोजिम आयोगले संवैधानिक हैसियत प्राप्त गर्नुपूर्व आयोगमा दर्ता भई फर्च्यौट हुन बाँकी रहेका उजुरीहरुको अनुसन्धान कार्यमा हस्तक्षेप हुने ।
- मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ को प्रस्तावना, दफा ९ र ११ बमोजिम आयोगले गर्नु पर्ने प्रमुख कार्य सम्पादन गर्न अवरोध पुग्ने ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेको विस्तृत शान्ती सम्झौता २०६३ को दफा ९ (४) मा उल्लेख भए बमोजिम शान्ती सम्झौतामा उल्लेख भएका मानव अधिकार अवस्थाको कार्यान्वयन सम्बन्धी अनुगमन कार्यमा अवरोध पुग्ने ।
- मानव अधिकार राष्ट्रिय संस्था गठन गर्ने सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय महासभाले १९९३ मा पारित गरेको सिद्धान्त (पेरिस सिद्धान्त) मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कार्यादेश व्यापक हुनुपर्ने, मानव अधिकार संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्न सक्षम हुनुपर्ने, संविधान वा ऐनमा यसको गठन र क्षेत्राधिकार सहित व्यापक कार्यादेश उल्लेख हुनुपर्ने, मानव अधिकारका विभिन्न सवालहरुमा सरकारको ध्यानाकर्षण गराउन सक्ने र आवश्यकता अनुसार सिफारिस गर्न सक्ने लगायतका मापदण्डहरु निर्धारण गरिएको छ । ती मापदण्डहरुलाई प्रभावित वा सीमित पार्ने ।
- सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरुको आयोगले निरन्तर रूपमा गर्दै आएको कार्यमा अवरोध भई पीडितले न्याय पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुने ।
- मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रबर्द्धनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले दिएका सुझाव, प्रतिक्रिया एवं निर्देशन पालना गर्नु सरकारको कर्तव्य हुन आउँछ भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतले गरेको फैसलाको विरुद्ध हुने ।

विस्तृत शान्ती सम्झौता सम्पन्न भएको ४ वर्ष ६ महिनाको अवधि व्यतित भइसक्दा पनि हालसम्म सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता छानविन आयोगसम्बन्धी विधेयकहरु पारित हुन सकेका छैनन् । विभिन्न समयका सरकारहरुले फौजदारी अभियोग तथा मानवता विरुद्धको अपराधसँग गाँसिएका मुद्दाहरुलाई 'राजनीतिक प्रकृतिको' भनी फिर्ता लिइरहेका अवस्था र राज्यका निकायहरुमा रहेका जिम्मेवार व्यक्तिहरु संलग्न रहेका भनिएका फौजदारी अपराध र मानवता विरुद्धका मुद्दाहरुको अनुसन्धान प्रक्रियामा सम्बन्धित ठाउँहरुबाट असहयोग भएको अवस्था छ । सङ्क्रमणकालीन न्यायका नाममा केही 'अन्तरिम राहत' को वितरणका कामहरु भएता पनि अभियुक्तहरु विरुद्ध एउटा पनि अभियोजन दर्ता नभएको अवस्थामा पीडकलाई कानूनी कारवाही र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा राज्य गम्भीर नदेखिएकाले आयोग चिन्तित बनेको छ ।

अन्त्यमा, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३२ मा आयोगलाई प्राप्त कार्यादेशलाई राज्यका कुनै निकाय वा पदाधिकारीले दिएको निर्देशन वा आदेशले सीमित गर्न सक्ने कुरै आउँदैन । त्यस्तै, गठन नै नभएको सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले अनुसन्धान एवं कारवाही गर्न नमिल्ने भनी कानूनी र संस्थागत शून्यतामा देशलाई राख्न नमिल्ने भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतले २०६८ असार ७ गते गरेको आदेश यहाँ स्मरणीय हुन आउँछ । अर्कातिर, २०६० साल असोजमा सुरक्षाकर्मीद्वारा मारिएका संजिवकुमार कर्ण लगायत पाँचजनाको आयोगले २०६७ भदौ २१ देखि असोज २ गते सम्म र २०६७ फागुन ३ मा नेपाल प्रहरीको संलग्नतामा शवोत्खनन् गरी सरकार वा राज्यका निकायले आयोगलाई गरेको अनुरोध अस्वीकार गरी आयोगले आफ्नो संवैधानिक दायित्वलाई निरन्तरता दिइरहेको स्मरण गराइन्छ ।

नेपाल सन्धी ऐन, २०४७ दफा ९ अनुसार नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरु राष्ट्रिय कानून सरह लागु हुनेछन् भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाहरुको सन्दर्भमा गरेको फैसलाहरु पनि यो सन्दर्भमा स्मरणीय हुन्छ । सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन भई काम शुरु गरेको अवस्थामा सम्बन्धित कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र मूल्य अनुरूप सो आयोगको स्पष्ट अधिकार क्षेत्रको विषयबाहेक यस आयोगलाई प्राप्त अधिकारमा कसैले प्रतिबन्ध लगाउन मिल्दैन । यद्यपि प्रस्तावित सत्यनिरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भई काम सुचारु गरेको अवस्थामा उक्त आयोगलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आवश्यक सहयोग गर्ने कुरामा सन्देह छैन ।

मानव अधिकारका प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरु तथा देशको संविधान र नियम कानूनले दिएको कार्यादेशको आधारमा आयोगले काम गर्दै आएको हुँदा राज्यका निकायहरुलाई पनि आ-आफ्नो कार्यादेश अनुसार मानव अधिकार संरक्षण, प्रबर्द्धन र परिपालनका निम्ति कर्तव्य निर्वाह गर्न आयोग आग्रह गर्दछ । तर, आयोगलाई प्राप्त कार्यादेशको कार्यान्वयनका सिलसिलामा राज्यका निकायहरुले कर्तव्य पालनाको सट्टा आलटाल गरेको प्रतीत हुने कुनै कुराले दण्डहीनताप्रतिको कारवाहीमा सर्वसाधारणमा सकारात्मक धारणा बन्न सक्दैन । समयान्तरमा न्यायिक प्रक्रियामा हुने ढिलाईबाट सिर्जना हुने परिणतिबारे नेपाल सरकारका सम्बन्धित अधिकारीहरुबाट अनुमान गरिएको छ भन्ने कुरामा आयोग विश्वस्त छ ।